Osmanlı Taşrasında Bir Yetki Alanı: Haremeyn-i Şerifeyn Teftiş Vekâleti Görevi ve Kapsamı

A Jurisdiction in the Ottoman Province: The Duty and Scope of Haremeyn-i Şerifeyn Teftiş Vekâleti

Nilüfer Alkan Günay[*]

Özet:

Osmanlı idarî düzeni ile ilgili yapılan çalışmalarda son yıllarda özellikle taşradaki yetki alanlarının tanımlanması meselesi üzerinde yoğunlaşıldığı söylenebilir. Özellikle üzerine birçok tartışmanın yürütüldüğü ve birçok karanlık noktanın aydınlatılmayı beklediği 18. yüzyıl Osmanlı tarihi yazımında yetki alanlarının tanımlanması konusu büyük önem taşımaktadır. Bu makalede de Haremeyn-i Şerifeyn Teftiş Vekâleti görevi konusu ele alınmıştır. Konuyla ilgili çok sayıda belge içeren 18. yüzyıl Bursa Şer'iyye Sicillerinden yararlanılarak Haremeyn-i Şerifeyn Müfettişi Vekili'nin görev tanımı, yetki alanının sınırları ve taşrada diğer şer' yetkilileri olarak kadılar ve nâiblerle olan yetki çatışmaları değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Haremeyn-i Şerifeyn Müfettiş Vekili, 18. yüzyılda Bursa, Osmanlı taşra yönetimi, Vakıf

Abstract:

It is safe to say that in recent years, research on the Ottoman administrative organization have generally focused on defining jurisdictions in the Ottoman province. Drawing the boundaries of the jurisdictions is of great importance, especially in clarifying and resolving the debates concerning 18th century Ottoman historiography. This article will investigate the appointment, duty and jurisdiction of Haremeyn-i Şerifeyn Teftiş Vekâleti together with authority conflicts between

[*] *Dr., Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, niluferalkan@uludag.edu.tr.*

Haremeyn-i Şerifeyn Teftiş Vekâleti and other judicial authorities based on the 18th century court records of Bursa.

Key Words: Haremeyn-i Şerifeyn Müfettiş Vekili, 18th century Bursa, Ottoman Provincial Administration, Foundation

Giriş:

Osmanlı taşra yönetiminde kuruluş döneminden itibaren bir bölgeye başlıca iki yönetici yollanmıştır: Biri ulemâ kökenli ve sultanın yargı yetkisini temsil eden *kadı*; diğeri askerî kökenli ve sultanın yürütme yetkisini temsil eden *bey*dir. Bey kadı'nın hükmü olmadan hiç kimseyi cezalandıramadığı gibi, kadı da bey'in kuvvetine dayanmadan hükmünü uygulayamıyordu[1]. Bu iki işlevli uygulamanın paralelinde Osmanlı toprakları bir taraftan beylerbeylik (eyalet) ve sancak (liva) şeklinde askerî-idarî birimlere diğer taraftan da kazâ denilen şer'î-idarî birimlere ayrılmıştı. Bu birimlerin başında da *beyler* ve *kadılar* bulunmaktaydı[2].

Temel idarî düzen böyle olmakla birlikte hem beyin (beylerbeyi-sancakbeyi) hem de kadı'nın yetkilerini sınırlayan veya paylaşan vazifeliler ile bölgeden bölgeye değişebilen bir takım farklı uygulamalar bulunmaktaydı. Bu çalışmada da kendisine çizilen yetki alanı çerçevesinde Kadı'dan bağımsız bir şekilde idarî, malî ve adlî konularda karar vermekle vazifelendirilen *Haremeyn-i Şerifeyn Müfettişi Vekili* konusu ele alınacaktır. Araştırmanın zaman ve mekân sınırlamasında 18. yüzyıl Bursası seçilmiştir. Bursa, çok sayıda selâtîn ve haremeyn evkāfına sahipti. 18. yüzyıl Bursası'na ait Şer'iyye Sicillerinde de Haremeyn-i Şerifeyn Müfettişi Vekili'nin gördüğü dava kayıtlarının bir araya getirildiği defterler bulunmaktadır. Birincil kaynak olarak bu defterlerden yararlanılacaktır.

Haremeyn-i Şerifeyn Teftiş Vekâleti Görevi ve Kapsamı

Kadı, atandığı bölgede şer'î ve örfî hukukun uygulayıcısı olduğu gibi aynı zamanda üstlendiği idarî, malî, askerî ve beledî işlerle üst düzey bir yönetici konumundaydı[3]. Ancak yukarıda da belirtildiği üzere kadı'nın çevresinde onun gibi adlî konularda söz sahibi olan başka şahıslar da bulunuyordu. Bu kişiler Haremeyn-i Şerifeyn Müfettiş Vekili, Nakîbüleşraf Kaymakamı ve nâiblerdi.

---

[1] Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ: (1300-1600)*, Çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2003, s. 108; Özer Ergenç, *16. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara Enstitüsü Vakfı Yay., Ankara 1995, s. 61; Özer Ergenç,, "Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerinde Bazı Düşünceler", *VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, c. II, Ankara 1981, s. 1267

[2] Ergenç, *a.g.e. 1995*, s. 61.

[3] Halil İnalcık, "Mahkeme", *İA,* c. 7, İstanbul 1970, s. 149.

Nakîbüleşraf Kaymakamları[4] Hz. Muhammed soyundan gelenlerin kimlik bilgilerinin kaydını tutmak, müteseyyidleri (sahte seyyidleri) tespit etmek, seyyidlerin işleriyle ilgilenmek yanında kanunlara aykırı davranışları görüldüğünde onlar hakkında hüküm vermekle vazifelendirilmişlerdi[5]. Nâibler ise kadılar tarafından atanıyorlardı ve onların sorumluluklarını paylaşıyorlardı. Örneğin Bursa kadılığı büyük kadılıklar (mevleviyetler) arasında yer alıyordu ve geniş bir alanı kapsıyordu. Bursa'ya kadı olan kişi hem çevre nahiyeler için nâibler tayin ediyordu, hem de Bursa içinde de *Bâb Nâibi, Ayak Nâibi, Toprak Nâibi* gibi yaptıkları işlere göre çeşitli isimler almış nâibler atıyordu[6].

Bu araştırmanın asıl konusu olan Haremeyn-i Şerifeyn Müfettişi Vekili ise selâtîn, vüzerâ ve haremeyn evkāfının işleri ve reayasıyla ilgili davaları görmek üzere Haremeyn-i Şerifeyn Müfettişi tarafından atanmaktaydı[7]. Bu noktada öncelikle Haremeyn-i Şerifeyn Evkāfı ve denetimi meselesinin açıklanması gerekmektedir.

Haremeyn-i Şerifeyn vakıfları, Müslümanlar için kutsal sayılan Mekke ve Medine şehirlerindeki cami hizmetlileri, Peygamberin türbesinin hademeleri, muhtelif yerlerden hac niyetiyle veya yerleşmek üzere bu iki şehre gelenler ve orada yaşayan sâdât ile hac yerlerinde yaşayan fakirler için kurulan vakıflardı. Ayrıca vâkıflar, çoğunlukla vakıf hizmetlerinin yürütülemez hale gelmesi halinde de vakıf gelirlerinin Haremeyn'e gönderilmesini şart koşmaktaydılar. Diğer bir deyişle Haremeyn vakıflarının kapsamı sürekli bir genişleme halindeydi[8].

---

[4] Her kazâya ya da sancağa bir kaymakam atanmıyordu. Kaymakamlar daha çok birbirine yakın bir kaç yerleşim birimindeki seyyid ve şeriflerin üzerine atanmaktaydılar. Hasan Yüksel-M. Fatih Köksal, *Osmanlı Toplumunda Sâdât-ı kirâm ve Nakibüleşrâflar Ahmet Rıf'at Devhatü'n-Nukabâ*, Dilek Matbaası, Sivas 1998; Örneğin 1771 yılında Bursa, Mudanya, İnegöl ve Kite (Cebel-i Cedîd ve Atîk nahiyeleri ile birlikte) kazâlarında bulunan sâdât üzerine tek bir Nakîbüleşrâf Kaymakamı atanmıştır. BŞS, B 197,10a.

[5] Rüya Kılıç, *Osmanlıda Seyyid ve Şerifler*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2005, s. 87.

[6] Nurcan Abacı, *Bursa Şehri'nde Osmanlı Hukuku'nın Uygulanması (17. yüzyıl)*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2001, s. 59.

[7] Haremeyn-i Şerifeyn Müfettiş Vekillerinin atanmaları ile ilgili belgelere bakıldığında genel olarak şu ifadelerin yer aldığı görülmektedir *"....mahrûse-i Burusa'da vâki' selâtîn-i izâm ve vüzerâ-yı kirâm ve Haremeyn-i Muhteremeyn evkâfı teftiş vekâleti umûrını rü'yet itmek üzere tarafımdan kemâ-kân size tefvîz ve ibkâ olunmuşdır gerekdir ki mârrü'z-zikr şehr-i Ramazânü'l-mübârek gurresinden mahrûse-i merkûmede teftiş vekâleti umûrını siz rü'yet ve evkâf-ı mezkûreye müte'allik deâvîyi istimâ' ve icrâ-yı ahkâm-ı şer'iyye idüb cânib-i şer'den inbirâfa cevâz göstermeyesiz ve's-selâm"*. Bkz. BŞS, B 122, 60 b.

[8] Bahaeddin Yediyıldız, *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi*, TTK Basımevi, Ankara 2003, s. 234; Samettin Başol, *Kentleşme, Ekonomi ve Sosyal Hayat Yönleriyle 17. Yüzyıl Bursa Vakıfları*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2008, s. 179.

Haremeyn-i Şerifeyn Vakıflarının denetimi, 1586 yılında Haremeyn Evkāfı Nezâreti kurularak Dârüssaâde Ağası nezâretine verilmişti. Haremeyn Evkāfı Nezâreti kurulduktan sonra selâtîn vakıfları ile Dârüssaâde Ağaları ve onların emri altındakilere ait vakıfların idaresi de Dârüssaâde Ağası'na verildi[9].

Bu şekilde önemi ve sorumluluğu artan nezâretin işlerini yürütmek üzere *Haremeyn Müfettişliği, Haremeyn Muhasebeciliği, Haremeyn Mukataacılığı ve Dârüssaâde Yazıcılığı* adlarıyla dört yeni görev ihdas edildi. Nezâretle aynı tarihte kurulan *Haremeyn Müfettişliği*, bütün selâtîn ve haremeyn evkāfının hukukî işlerini ve kontrollerini yürütmekle görevliydi[10]. Bu tür evkāfın yoğun olduğu bölgelere Haremeyn Müfettişi tarafından vekiller tayin edilmekteydi.

Haremeyn vakıfları İstanbul ve Edirne'dekiler dışında özellikle Batı ve Orta Anadolu'da yoğunlaşmaktaydı. Bir eski başkent olarak Bursa'da da çok sayıda haremeyn ve selâtîn evkāfı bulunmaktaydı[11]. Bursa Şer'iyye Sicillerine yansıyan, Haziran 1775 tarihli bir kayıt, Hüdâvendigâr Sancağı'nda ve çevresinde nâzır kontrolü altında bulunan vakıfların listesini içermektedir[12]. Sıralanan 155 vakıftan 125'inin Dârüssaâde Ağası'nın, geri kalanının ise sadrâzam, kilercibaşı ve hazinedarbaşı gibi diğer üst düzey görevlilerin nezâretinde olduğu görülmektedir[13].

Haremeyn-i Şerifeyn Müfettişi tarafından belirli bölgelerde çalışmak üzere vekillerin atanmasına ne zaman başlandığı ise çok belirgin değildir. Haremeyn-i Şerifeyn Müfettişliği, Haremeyn-i Şerifeyn Evkāfı Nezâreti ile birlikte 1586'da kurulmuştu. Ancak 1670'lerin başlarına ait bir Şer'iyye Sicili defterindeki

---

[9] Seyit Ali Kahraman, *Evkâf-ı Hümâyun Nezâreti*, Kitabevi Yay., İstanbul 2006, s. 2-3.

[10] Ş. Tufan Buzpınar- Mustafa S. Küçükaşçı, "Haremeyn", *TDVİA*, c. 16, s. 154.

[11] Suraiya Faroqhi, *Hacılar ve Sultanlar 1517-1638*, Çev. Gül Çağalı Güven, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1995, s. 91; 1530 tarihli Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri'nde Hüdâvendigâr Sancağı genelinde gelirleri selâtin evkāfına ayrılan birimler 4 kasaba, 228 köy, 147 mezraa, 159 çiftlik, 113 zemin, 30 enhâr-ı çeltik olarak sıralanmıştır. Sancağın o tarihteki toplam hâsılatı içinde selâtin evkāfının hasılatının oranı 2.683.887 akçe ile %19,45'ti. Bursa özelinde ise kazâ sınırlarında 60 köy bulunuyordu ve 39'u selâtîn evkāfı olarak kayıtlıydı. Özer Ergenç*, XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, TTK Basımevi, Ankara 2006, s. 126; A. Özkılınç vd. (Haz.), *166 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri (937/1530)*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., No:27, Ankara 1995, s. 18-32; Ömer Lütfi Barkan, *Hüdâvendigâr Livası Tahrir Defterleri I*, TTK Basımevi Ankara 1988, s. 121.

[12] Osmanlı Devleti'nde vakıfların denetiminden kadılar sorumluydu. Kadılar vakıfların ve mütevellilerin üzerinde sürekli ve mutlak bir denetim hakkına sahiptiler. Ancak devlet erkânından ya da saraydan bazı kişiler kurdukları vakıfların denetimini genellikle kendi meslek gruplarından şahıslara veya idarî hiyerarşiye göre kendi otoriteleri altında bulunan kişilere vermişlerdir. Böylece bazı vakıfların denetimini üstlenen bu kişiler *nâzır* unvanını alıyorlardı. Yediyıldız, *a.g.e.*, s.187-188.

[13] BŞS, B 207,1a-b, 2 a-b.

kayıtlara bakıldığında o tarihte kadı'nın yetkilerinin henüz yukarıda ele alındığı şekliyle bir sınırlamaya tabi tutulmadığı anlaşılmaktadır[14]. Konuyla ilgili olarak kesin bir tarih vermek için daha kapsamlı bir araştırma gerekmektedir. Ancak bu uygulamanın –en azından Bursa için- 18. yüzyılda yerleştiği belirtilebilir.

Müfettiş vekilleri, nâibler gibi yerel ulemâdan seçilmekteydiler[15]. Hatta halihazırda nâib olanlardan atama yapılabildiği belgelerden anlaşılmaktadır. Kasım 1789'da teftiş vekâleti Bursa'da *Bâb Nâibi* olan Müderris es-Seyyid İbrahim Efendi'ye verilmiştir[16]. Benzer bir şekilde Uryanîzâde Mehmed Râşid Efendi de önce *Bâb Nâibliği* yapmış sonra da Ocak 1790'da Haremeyn-i Şerifeyn Müfettiş Vekili olmuştur[17]. Vekâlet sürelerine bakıldığında ise atamaların ortalama 1,5 yıl arayla yapıldığı söylenebilse de genel olarak belirli bir düzen takip edilmediği görülmektedir. 1777-1782 tarihleri arasında yapılan beş atama arasında geçen süreler altı ile yirmi ay arasında değişmektedir[18]. Ancak her atamada farklı vekil tayin edilmemiştir. Bazı kayıtlarda bir kişinin ikinci kez atanarak görevinin uzatıldığı görülmektedir[19].

Diğer taraftan yukarıda bahsedilen es-Seyyid İbrahim Efendi ile Uryanîzâde Mehmed Râşid Efendi'nin atanmaları arasında sadece 2 ay olması dönem dönem şehirde birden fazla vekil olabileceği fikrini akla getirmektedir. Nitekim bir fermanda aynı tarihte görevli iki müfettiş vekilinin isminin geçmesi de bu duruma işaret etmektedir[20].

---

[14] Örneğin Ağustos 1670 tarihli bir sicil kaydında Evkâf-ı Selâtin'den Gülruh Sultan Vakfı ile ilgili bir düzenleme için vakfın mütevellisi tarafından yapılan başvuruya cevaben çıkan fermanda bu konuda tek yetkili olarak Bursa Kadısı'na hitap edildiği görülmektedir. Bkz. Nurcan Abacı, *The Ottoman Judges and Their Registers B 90, 295 (I-II)*, The Department of Near Eastern Languages and Civilizations, Harvard University, s. 573. (970 nolu belge). Benzer örnekler için bkz. *a.g.e.* s.14 (27 nolu belge); s. 49 (77 nolu belge); s. 361 (577 nolu belge).

[15] 18. yüzyılın ikinci yarısına ait Bursa Kadı Sicillerinde kimlik bilgilerine ulaştığımız 9 müfettiş vekilinden dördü kadı (Mevlânâ Hâfız Mehmed Emin Efendi, fahrü'l-kuzâti'l-kirâm Ahmed Efendi, Mevlânâ İbrahim Efendi, Mevlânâ es-Seyyid Mustafa Reşid Efendi), 4'ü müderristir (es-Seyyid İbrahim Efendi, Uryanîzâde Mehmed Raşid Efendi, es-Seyyid Mehmed Tayyib Efendi, Mehmed Said Efendi). Diğer vekil ise Hasan Paşazâde es-Seyyid Hüseyin Efendi'dir. Ancak onun lakâbı ve Seyyid ve Efendi unvanları dışında bir veri bulunmamaktadır. Bkz. BŞS, B 230,1b, 10a, 14b, 11a; BŞS, B 207, 29b, 38a, 45a, 74a.

[16] BŞS, B. 230, 10a.

[17] BŞS, B 230, 14b.

[18] B 207, 29 b, 38 a, 45a, 74 a, 85 a.

[19] Örneğin *fahrü'l-müderrisîn es-Seyyid Mehmed Tayyib Efendi* Haziran 1777'de Haremeyn-i Şerifeyn Teftiş Vekilliğine ikinci kez atanmıştır. Bkz. BŞS, B 207, 29b.

[20] BŞS, B 230,11a.

Haremeyn-i Şerifeyn Müfettişi Vekillerinin belirlenmesinde ön koşulun "ulemâdan olmak" olduğu aşikârdır. Ancak ulemâ arasında bu kişileri öne çıkaran ya da onların tekrar atanmalarını sağlayan ne idi? Başkentle ve Bursa'daki âyan ve eşraf olarak ifade edilen şehir adına alınan kararlarda etkili olan çevrelerle ilişkileri önemli bir belirleyici olabilir. Ancak bu süreci açıklığa kavuşturacak kayıtlar bulunmamaktadır. Diğer taraftan Kasım 1778'de[21] atandıktan sonra 18 Nisan 1779'da tekrar vekil tayin edilen *fahrü'l-kuzâti'l-kirâm* Ahmed Efendi'nin ikinci atamasını gösteren sicil kaydında[22] gerekçe olarak öncelikle *âyan* ve *eşrâf* ve *vakıf mütevellileri* ile iyi ilişkilerinin vurgulanması bu açıdan dikkat çekicidir. Sonrasında da şer'iatı ve Padişahın emirlerini en iyi şekilde uygulayarak görevini layıkıyla yerine getirmesi belirtilmiştir.

Son olarak Vekil, Bursa'da bulunan Haremeyn-i Şerifeyn Evkāfı Teftiş Vekâleti görevine atanıyordu. Ancak Bursa'da kurulan vakıflara gelir amaçlı tayin edilen köylerin Bursa'nın kırsal bölgesi yanında Hüdâvendigâr Sancağı'nın geri kalan yerlerine yayılması vekile bağlanan vakıf reayasının da mekânsal olarak dağınık bir alana yayılmasına neden olmuştu. Haremeyn-i Şerifeyn Müfettişi vekilleri sancak genelinde vakıf veya vakıf reayası ile ilgili sorun nerede olursa olsun davalarını Bursa'da görüyordu. Bu konuda çok çeşitli kayıtlar bulunmaktadır. Nitekim Aralık 1754 tarihli bir belgede[23] Çelebi Sultan Mehmed Han Vakfı köylerinden *Bilecik Kazâsı*'na tâbi Baş, Orta ve Sagîr köyleri reayası ayanlık iddiasında olanların kanuna aykırı topladıkları vergileri şikâyet için Bursa'da Haremeyn-i Şerifeyn Müfettişi Vekili huzuruna çıkmışlardı. Ayrıca vekilin de bir kadı gibi çeşitli mahkeme görevlileri ile çalıştığı yine dönemin kayıtlarından anlaşılmaktadır[24].

Haremeyn-i Şerifeyn Müfettişi Vekili ve Yetki Alanı Mücadeleleri

Osmanlı toprak düzeninde Havâss-ı Hümâyûndan ve Evkāf-ı Selâtîn'den olan dirliklerin yönetimi onları tasarruf edenlere bırakılmıştı. Yetki alanları içinde *serbestiyyet üzere* yönetim olduğu için sancakbeyinin ve geri kalan ehl-i örfün müdahalesi yasaktı. Sancak yönetiminde sancakbeyinin ve diğer ehl-i örfün yetkilerini sınırlayan bu uygulamanın benzeri kazâ yetkisinin tasarrufunda da geçerliydi. Konuyla ilgili dava kayıtlarına bakıldığında selâtîn ve vüzerâ evkāfı

---

21 BŞS, B 207, 38a.

22 *"ol tarafta bi'l-cümle a'yan ve eşraf ve mütevelliyân-ı evkâf ile hüsn-i ülfet ve..."*. Bkz. BŞS, B 207,45 a.

23 BŞS, B122,7a –b.

24 Vekilin gördüğü davalarla ve vekil atamalarıyla ilgili çok sayıda örnek olmakla birlikte vekilin nasıl çalıştığı ile ilgili ayrıntılar veren tek bir kayda rastlanmıştır. 25 Ocak 1749 tarihli bir sicil kaydında *"Burusa'da Müfettiş-i Haremeyn Vekili Mahkemesi'nde ser-muhzırân ve tahtacı olan es-Seyyid Molla Osman bin İbrahim"* için berât talep edildiği belirtilmektedir. Osman bin İbrahim, mahkemede babasından boşalan yerlere atanmaktadır. Bkz. BŞS, B 122, 101b.

ile haremeyn evkāfının serbestiyyet statüsü vurgulandıktan sonra Dârüssâde Ağası'nın nezâretinde oldukları ve davalarına kadı ve nâiblerin değil Bursa'da bulunan Haremeyn-i Şerifeyn Müfettiş Vekillerinin bakmalarının emredildiği görülmektedir[25].

Bu durum kadılar ve nâibler ile Müfettiş Vekilleri arasında bir yetki mücadelesine neden olmuştur. Bu konuda tespit edilen kayıtlar, çoğunlukla kadı ve nâiblerin, kendi bölgelerinde sakin olmakla birlikte Müfettiş Vekili'nin yetki alanındaki reayaya müdahalelerini ortaya koyan ve merkezin bu müdahaleleri yasakladığını belirten fermanlar şeklindedir.

Örneğin 20 Şubat 1756 tarihli bir belgede[26] Çelebi Sultan Mehmed Han evkāfı köylerinden olan Kite kazâsına tâbi Görükle köyü reayasından bir grup Bursa'da bulunan Müfettiş Vekili'ne gelerek Kite nâiblerinden şikâyetçi olmuştur. Müfettiş Vekili'nin konuyla ilgili gönderdiği ilâm sonucu gelen fermandan anlaşıldığı üzere nâiblerin *hilâf-ı şer'* çeşitli bahaneler yaratarak köy halkına müdahale ettikleri, cezalar uyguladıkları ve bu durumun da köy halkını perişan ettiği vurgulanmıştır. İlgili fermanda nâiblerin vakıf reayasına müdahaleden men edildiği ve vakıf reayası ile ilgili davalara Haremeyn-i Şerifeyn Müfettişi Vekili'nin bakmasının emredildiği görülmektedir.

Merkez, müfettiş vekilleri ile kazâ kadıları ve nâiblerinin yetki çatışmasından, ilgili köylerin halkının müfettiş vekiline başvurması sonucu haberdar olabilmiştir. Şubat 1778 tarihli bir kayda göre Haremeyn-i Şerifeyn Evkāfı'na bağlı köylerin ahalilerinden otuzdan fazla kişi Bursa'da Müfettiş Vekili'nin huzuruna gelerek Mudanya Nâibini ve diğer kazâların hükkâmını (kadı veya nâibleri) şikâyet etmişlerdir. Bu şahıslar (yine) Haremeyn-i Şerifeyn Evkāfı köylerine müdahale edemeyeceklerini bildikleri halde daha fazla para kazanmak isteğiyle yoktan dava icat ederek bunları halka yüklemektedirler[27].

---

[25] Çelebi Sultan Mehmed Han evkafı köylerinden Görükle köyüyle ilgili bir davada bu durum şu ifadelerle özetlenmiştir: *"Mahrûse-i Burusa'da vâki' merhûm Çelebi Sultan Mehmed Han -tâbe serâhû- evkafı kurâsı reâyâları hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûnum virilmekle mefrûzü'l-kalem maktû'ü'l-kadem min külli'l-vücûh serbest olub taraf-ı vakıfdan voyvodaları yedleriyle serbestiyyet üzere zabt ü rabt olunagelüb Ağa-yı müşârün ileyhin (Dârüssaâde Ağası) nezâretinde vâki' Rumili, Anadolu vesâir mahallerde selâtîn-i izâm ve vüzerâ-yı kirâm evkāfı kurâsı reâyaları deâvîleri Haremeyn-i Şerifeyn Müfettişi yahud taraflarından vekilleri muvâcehesinde istimâ' olunagelüb min ba'd şehirlerde vâki' oldukda mevâli ve kasaba ve kurâda vâki' oldukda kuzât ve nüvvâb istimâ' iylememek bâbında bundan akdem hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrûn ile .. müteaddid evâmir-i aliyye sâdır oldığı..."* BŞS, B 122,37 b, (Bkz. Ek). Bu kayıtta selâtin ve vüzerâ evkafı yanında Haremeyn-i Şerifeyn Evkafı belirtilmese de diğer kayıtlarda Haremeyn Evkāfının da bu kapsamda sıralandığı görülmektedir. Benzer kayıtlar için bkz. BŞS, B 230,10a, 18a; B 105,31a; B 207, 31a.

[26] B 122,37 b.

[27] BŞS, B 207,31 a. (Şubat 1778).

Mudanya Nâibi hakkındaki ilk şikâyet bu değildi. Daha önce de başka kimselerin de yardımıyla Trilye köyü halkından öşür adı altında usulsüz vergi topladığı için şikâyet edilmiştir. 1776 yılı başlarına ait bu kayıt[28] ve diğerinde Mudanya Nâibi'ne ve diğer hâkimlere padişahın emri hatırlatılarak ve buna uygun hareket etmeleri; Haremeyn-i Şerifeyn Müfettiş Vekili'ne de yetki alanındaki köylerde bu müdahalelere izin vermemesi emredilmiştir. Ayrıca haksız yere toplanan vergiler sahiplerine geri verilecektir. Bu davalardan da anlaşıldığı üzere merkezin bu konudaki siyaseti "uyarmak ve müdahaleye izin verilmemesini emretmek"le sınırlıydı[29].

Haremeyn-i Şerifeyn Müfettişi Vekili ile kadı ve nâibler arasındaki yetki alanı çatışmalarına bakıldığında bunun her zaman tek taraflı bir çatışma olduğu görülmektedir. Padişahın emrine aykırı olarak bu tür vakıflara ve reayasına müdahale eden taraf daima kadı ve nâibler olmaktaydı. Bu noktada öncelikle Bursa kazâsı ve çevresinde Dârüssaâde Ağası nezâretinde olan vakıf alanların genişliği hatırlanmalıdır. Bu vakıf reayalarının davalarına bakamamak bölgede görevli olan kadı ve nâiblerin gelirlerini azaltan bir etkendi. Çünkü kadılar ve nâibler gelirlerini gördükleri davalardan aldıkları ücretlerden sağlamaktaydılar[30]

Diğer taraftan sancak merkezi konumundaki Bursa'da, kadı ve vekil arasında bu türden bir çatışmaya dair sadece tek bir örneğe rastlanmıştır[31]: 1756 yılında Bursa'da bulunan Haremeyn-i Şerifeyn Evkāfı köylerinden İnesi köyünün mültezimi el-Hac İsmail ile köyün sakinlerinden merhûm İbrahim Ağa'nın varisleri arasındaki arazi davaları Müfettiş Vekili tarafından görülmüş iken Bursa kadısı müdahale etmiştir. Bu durum üzerine doğrudan Şeyhülislam'dan Bursa kadısına bu müdahaleden men' edildiğini bildiren bir mektup yollanmıştır.

Bursa Kadısı ve Müfettiş Vekili arasındaki ilişki bir ast-üst ilişkisi olarak gözükmemektedir. Vekil, doğrudan merkeze yazabilmekte ve bağımsız dava görmektedir. Ayrıca merkezden gelen emirlerde doğrudan vekile hitap edilebilmektedir[32].

Bu konuda incelenen sicil kayıtlarına dayanarak Haremeyn-i Şerifeyn Müfettiş Vekilleri'nin gördükleri davaların daha çok şehrin dışındaki vakıf reayası üzerinde yoğunlaştığı söylenebilir. Şehrin içinde belirttiğimiz kapsama giren çok sayıda vakıf eser ve onların mürtezikası olmakla birlikte bu vakıfların reayası daha çok sancağın geri kalanında yoğunlaşmaktaydı[33]. Ayrıca Vekil'in

---

[28] BŞS, B 207, 10 b.

[29] BŞS, B 207,6a, 10b ve 31a; B 230,10a; B 122,22 a-b; BŞS, B 122,4b, 12a, 18a.

[30] Abacı, *a.g.e.,* s. 53-54, 173.

[31] BŞS, B 122, 30b.

[32] Örneğin bkz. BŞS, 122,4b,7 a-b; B 207,14 a.

[33] Bursa sakinleriyle ilgili olarak Müfettiş Vekili'nin gördüğü davalara örnek olarak Nilüfer Hatun Evkafı'ndan Hızırlık Mescidi imamlığı hakkındaki 1737 tarihli dava ile Hacılar Mahallesi sakinlerinden olup Haremeyn-i Şerifeyn evkafı reayasından olan

bizzat Bursa'da olması şehirde kadı ve nâiblerin müdahalelerini sınırlayıcı bir etken olmalıdır.

Haremeyn-i Şerifeyn Müfettiş vekilleri şehir idaresine de etki edebiliyordu. Şehir idaresinde doğrudan etkin olan Hüdâvendigâr Sancağı Mütesellimi, Bursa kadısı ve nâibleri, Yeniçeri serdarları (ağaları), âyan-ı vilâyet ile Şehir Kethüdâsı, Pazarbaşı ve Nakîbü'l-eşraf Kaymakamından oluşan gruba Haremeyn-i Şerifeyn Müfettiş Vekili de dahildi. Haremeyn-i Şerifeyn Müfettiş vekilleri, tüm şehir halkına yüklenen bir takım sorumluluklarla ilgili gönderilen fermanlarda muhatap alınanlar arasında çoğunlukla listelenmemiştir[34]. Ancak mütesellim tayini ve azliyle ilgili meselelerde Haremeyn-i Şerifeyn Müfettiş Vekili'nin de söz hakkı vardı ve merkez tarafından da muhatap alınmaktaydı. 1782 yılında merkez tarafından Hüdâvendigâr Sancağı Mütesellimliği görevine talip olan iki kişi arasından hangisinin göreve layık olduğu şehir ileri gelenlerine sorulduğunda; Bursa Kadısı'nın yanında Haremeyn-i Şerifeyn Müfettiş Vekili'nin de bir ilâm göndererek Hafız İsmail adlı kişiyi önerdiği Kepecioğlu tarafından kaydedilmiştir[35]. Benzer bir olay da 1788 Ağustos ayında yaşanmıştır: Mumcuoğlu Sadık adında biri mütesellim olarak tayin edilmek üzereyken Bursa Kadısı ve Müfettiş Vekili merkeze yazarak bu kişinin göreve uygun olmayacağını bildirmişlerdir. Bunun üzerine de bu kişi mütesellim tayin edilmemiştir[36].

Sonuç:

Haremeyn-i Şerifeyn Teftiş Vekâleti görevini tasarruf eden kişi Bursa'da Haremeyn-i Şerifeyn Evkāfı nezâreti kapsamına giren vakıfların denetimi ve bu vakıfların reayalarının davalarının görülmesiyle görevlendirilmekteydi. Dolayısıyla kadı ve nâiblerin yetki alanları ile Müfettiş vekillerininkiler farklıydı. Kadı ve nâibler atandıkları birim sınırları içinde yetkiliydiler. Müfettiş vekilleri ise onların yetki alanları içinde farklı bir statüye yerleştirilen bahsi geçen vakıfların reayasının davalarını görmekle görevlendirilmişlerdi. Haremeyn-i Şerifeyn Müfettişi Vekili'nin bu görevi dışında Bursa'da şehrin "karar vericiler grubu" (şehirdeki ehl-i örf ve ehl-i şer' ile a'yân-ı belde) olarak ifade edilebilecek grup içinde yer aldığı tespit edilmiştir. Ayrıca vekâletinin devamının yine bu grup içindeki ilişkileriyle yakından bağlantılı olduğu düşünülmektedir.

Ek

Zeynep binti Hacı Salih'in şikâyetçi olduğu 1754 tarihli dava örnek gösterilebilir. Bkz. BŞS, 197, 36a; B 122, 27 a.

[34] Örneğin bkz. BŞS, B 184,8 b; B 197,15 a, 17a.

[35] Bu olayla ilgili olarak başka bilgiye ulaşılamamıştır. Ancak Kepecioğlu ayrıca Hafız Seyyid İsmail'in daha önce de 1759'da mütesellim tayin edildiğini, 1782 sonrasında (başka kimselerin atandığı dönemler olmakla birlikte) 1791 yılına kadar mütesellim olarak icraatından bahsetmektedir. Kâmil Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, c. 2, Haz. Hüseyin Algül vd., Bursa Büyükşehir Belediyesi Yay., Bursa 2009, s. 249, 251.

[36] Kepecioğlu, *a.g.e.* c. 4, s. 64.

20 Şubat 1756 tarihli bu belgede Kite nâiblerinin Çelebi Sultan Mehmed Han Evkāfı köylerinden Görükle reayasına hilâf-ı şer' müdahalede bulundukları görülmektedir. (BŞS, B 122, 37 b.)

Kaynakça

ABACI, Nurcan, *Bursa Şehri'nde Osmanlı Hukuku'nın Uygulanması (17. yüzyıl)*, T.C. Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2001.

BARKAN, Ömer Lütfi, *Hüdâvendigâr Livası Tahrir Defterleri I,* TTK Basımevi Ankara 1988.

BAŞOL, Samettin, *Kentleşme, Ekonomi ve Sosyal Hayat Yönleriyle 17. Yüzyıl Bursa Vakıfları*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2008.

Bursa Şer'iyye Sicilleri (B 197, B 122, B 207, B 230, B 184 nolu defterler).

BUZPINAR, Ş. Tufan - Mustafa S. Küçükaşçı, "Haremeyn", *TDVİA*, C. 16, ss. 153-157.

ERGENÇ, Özer, "Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerinde Bazı Düşünceler", *VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri,* c. II, Ankara 1981, ss. 1265-1274.

ERGENÇ, Özer, *16. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara Enstitüsü Vakfı Yay., Ankara 1995.

ERGENÇ, Özer, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, TTK Basımevi, Ankara 2006.

FAROQHİ, Suraiya, *Hacılar ve Sultanlar 1517-1638*, Çev. Gül Çağalı Güven, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1995

İNALCIK, Halil, "Mahkeme", *İslam Ansiklopedisi*, C. 7, İstanbul 1970, ss. 149-151.

İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ: (1300-1600)*, Çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2003,

KAHRAMAN, Seyit Ali, *Evkâf-ı Hümâyun Nezâreti*, Kitabevi Yay., İstanbul 2006.

KEPECİOĞLU, Kâmil, *Bursa Kütüğü*, c. 2 ve 4, haz. Hüseyin Algül vd., Bursa Büyükşehir Belediyesi Yay., Bursa 2009.

KILIÇ, Rüya, *Osmanlıda Seyyid ve Şerifler*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2005.

ÖZKILINÇ, A. vd. (Haz.), *166 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri (937/1530)*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., No:27, Ankara 1995.

YEDİYILDIZ, Bahaeddin, *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi*, TTK Basımevi, Ankara 2003.

YÜKSEL, Hasan- M. Fatih Köksal, *Osmanlı Toplumunda Sâdât-ı kirâm ve Nakibüleşrâflar Ahmet Rıf'at Devhatü'n-Nukabâ*, Dilek Matbaası, Sivas 1998.